

Konservativ modernitet

Helje Kringlebotn Sødal

Professor i idé- og kristendomshistorie, Universitetet i Agder

helje.k.sodal@uia.no

Artikkelen utforsker det lutherske mangfoldet i Norge på den teologisk konservative siden. Den gir oversikt over dagens komplekse frikirke- og organisasjonslutherdom, undersøker årsaker til at den ble etablert og drøfter likheter og forskjeller i syn på tro og lære, religionsutøvelse og etikk. Det argumenteres for at de lutherske minoritetene både er konservative og preget av moderniteten.

Luthersk mangfold i og utenfor Den norske kirke

De lutherske folkekirkene har hittil stått sentralt i 500-årsmarkeringen av reformasjonen. Samtidig gir reformasjonsjubileet god grunn til også å fremheve luthersk mangfold i form av frikirker og teologisk konservative bevegelser og grupperinger som formelt står innenfor, men som i praksis fungerer selvstendig i forhold til de lutherske majoritets- og folkekirkene. Dette er en viktig, men lite utforsket del av reformasjonens virkningshistorie. En luthersk identitet og tanken om å representere den egentlige lutherdom står sterkt utenfor folkekirkene og har bidratt til brudd med dem, også i Norge: ”Det er luthersk redelig å forlate en kirke som forlater sine lutherske, bibelske røtter og melde overgang til en kirke som fastholder sin bibelske reformasjonsteologi”, hevdet hovedpastor Tor-kild Masvie i Messiaskirken, som er et av de yngste lutherske kirkesamfunnene i Norge.¹

Stifterne av en av de eldste ”utbryterkirkene”, Den Evangelisk Lutherske Frikirke/Frikirken, formulerte seg slik:

”Men vi separerer oss jo ingenlunde fra den lutherske kirke, men som luthersk menighet separerer vi oss fra staten i egenskap av hersker i kirken”.² En god del norske lutheranere støtter slike oppfatninger nå, enten de formelt har forlatt Den norske kirke/Dnk, eller har sitt primære åndelige fellesskap i en organisasjon, gruppe eller bevegelse innenfor den. Artikkelen dreier seg om denne delen av lutherdommen som heretter blir omtalt som frikirke- og organisasjonslutherdommen, eller som lutherske minoriteter. Det finnes ingen lutherske kirker i Norge som har brutt med Dnk fordi de har funnet den for konservativ teologisk og etisk.

Problemstillinger

Artikkelen er kirkehistorisk orientert med hovedvekt på siste halvdel av 1800-tallet og nåtiden. Den kan også regnes som et bidrag til konfesjonskunnskapen der den tar opp et lite påaktet felt. Tre problemstillinger står sentralt: For det første spør jeg hvordan frikirke- og organisasjonslutherdommen ser ut i dag. For det andre spør jeg hvorfor nye lutherske menigheter og trossamfunn er blitt etablert, og om

grunner til utviklingen av parallellstrukturer og trossamfunn i organisasjoner og bevegelser innenfor Dnk. For det tredje undersøker jeg noen likheter og forskjeller blant de lutherske minoritetene i syn på tro og lære, religiøs praksis og etikk. Til dette hører også en drøfting av på hvilke måter frikirke- og organisasjonslutherdommen har forandret seg i løpet av epoken (ca. 1870-dd.). Med andre ord ønsker jeg å gi en deskriptiv og samlet oversikt over lutherske minoriteter i Norge. Dette har hittil manglet i kirkehistorien. Jeg ønsker også å sammenligne dem på enkelte felt og avdekke sentrale endringer. Komparasjonen og en slik systematisering kan få frem ny kunnskap om kompleksitet og sammenhenger i denne delen av norsk lutherdom. Hensikten er derimot ikke å bidra med ny forskning om den enkelte gruppering isolert.

Metode og teori

Komparasjon er et gjennomgående metodisk grep som skiller denne artikkelen fra tidligere faglitteratur og forskning som stort sett undersøker ett enkelt kirkesamfunn, én organisasjon eller bevegelse. Denne metoden har flere utfordringer: Det er krevende å sammenligne de lutherske minoritetene som består av små og store, nye og eldre kirker, organisasjoner innenfor Dnk, trossamfunn innenfor organisasjonene og legmannsbevegelser. Metoden innebærer også vanskelige avveininger. I hvilken grad bør for eksempel de numerisk små kirkene vektas i forhold til de i denne sammenhengen store kirkene som Frikirken og Det evangelisk-lutherske kirkesamfunn, misjonsorganisasjonene og læstadianismen? Jeg velger å gi forholdsvis stor plass til flere av de små grupperingene fordi de er lite omtalt i eksisterende forskning og faglitteratur. Det må også understrekes at det er betydelig avstand

mellom flere av de lutherske minoritetene. Eksempelvis står Frikirken på mange måter nærmere Dnk og flere frikirkesamfunn som ikke er lutherske, enn utpreget konservative lutheranere i Menigheten Samfundet eller blant læstadianerne – som Frikirken like fullt blir sammenlignet med her. I det hele er frikirke- og organisasjonslutherdommen preget av mangfold og til dels fragmentering. Kirkesyn og organisering er forskjellig. Grupperingene er blitt til på ulike tidspunkt og med varierende begrunnelser. Trosutøvelse og livstilsregler varierer også. I tillegg er det internt mangfold som delvis handler om generasjonsskiller. Dette betyr at sammenligningen må gjøres med varsomhet og forbehold slik at nyanser kommer frem.

I kirkehistoriske studier om kristendom i Norge på 1800- og 1900-tallet og om Hans Nielsen Hauge har jeg vist hvordan norsk kristenliv har stått i spenningsfeltet mellom modernitet og tradisjonelitet.³ Modernitetsteori står også sentralt i denne artikkelen. Idealtypisk forstår jeg modernitet som det å være opptatt av fornuft, rasjonalitet og vitenskapeliggjøring i samfunn preget av rask utvikling, reformer og innovasjon. Kritikk av det tradisjonelle og etablerte inngår i dette. Moderne samfunn er fremtids- og forandningsorienterte med høy grad av differensiering og pluralisering, gjerne også sekularisering. Modernitet er videre forbundet med tilslutning til demokratiske styresett med stor yrings-, religions- og organisasjonsfrihet. Moderniteten skapte en ny antropologi med en radikal vending mot individets indre, mot følelsene og det hverdagslige.⁴ Individet, ikke kollektivet, kom i fokus. Flere av disse modernitetstrekkene preger frikirke- og organisasjonslutherdommen, som det senere vil fremgå. Samtidig holder denne delen av norsk

kristenhet i større eller mindre grad fast på posisjoner som kan kalles førmoderne og forstås som uttrykk for tradisjonalt. Dette kan dreie seg om tilslutning til og verdsetting av tradisjoner, lydighet mot autoriteter utenfor individet og videreføring av etablerte ritualer. Mange har en sterk kollektiv bevissthet og kan motsette seg raske og omfattende forandringer. Slike trekk kaller jeg her konservative. Jeg mener de lutherske minoritetene står i et spenningsforhold mellom moderne og konservative posisjoner, herav artikkelens tittel.

Den såkalte ellipsemodellen har lenge vært brukt som en analytisk-teoretisk tilnærming til å forstå forholdet mellom DnK og organisasjonene, for eksempel av Harald Hegstad.⁵ Han beskriver ellipsens brennpunkter som det statlige kirkevesenet og det frivillige organisasjonsarbeidet og forutsetter en arbeidsdeling mellom dem. Senere har Birgitte Lerheim argumentert for at ellipsemodellen bør suppleres, både fordi den tradisjonelle arbeidsdelingen innenfor DnK er svekket, og fordi dikotomien konservative organisasjoner versus liberal folkekirke framstår som en overforenkling.⁶ I 2011 lanserte daværende generalsekretær i Normisjon, Rolf Kjøde, en alternativ modell som kan kalles parallellmodellen.⁷ Her satte han ellipsen og en nydefinert sirkel ved siden av hverandre. En sirkel har bare ett brennpunkt, i dette tilfellet menighetsfellesskapet. Kjøde hevdet at utviklingen ville gå i retning av flere menighetsfellesskap utenfor den kirkelige sognestrukturen, dvs. flere sirkler, og at modellen var særlig relevant for byområdene der det både vil være rom for ellipse og en eller flere sirkler. Begrepet parallellmodell passer godt for å beskrive materialet mitt.

Begreper og kilder

Modernitsbegrepet er definert ovenfor. Konservativ teologi er et annet begrep som trenger avklaring. Det brukes som en samlebetegnelse for grupper og individer som har en tradisjonell eller konservativ grunnholdning til Bibelen, tolkningen av den og av de oldkirkelige bekjennelsene. Betegnelsen brukes også som en motsats til liberal teologi forstått som grupper og individer som åpner for læretilpasninger og nytolkninger av Bibelen og bekjennelsene i lys av moderne vitenskap, samfunnsutviklingen og personlig erfaring.⁸ Sekularisering er et omdiskutert og komplekst begrep som kan referere til verdsliggjøring på ulike nivåer – individ-, organisasjons- og samfunnsnivået.⁹ I denne artikkelen dreier det seg mest om sekularisering på samfunnsnivået siden flere av de lutherske minoritetene er oppstått som en reaksjon på at samfunnsinstitusjonene fikk løsere bånd til kristendom og kristne verdier.

Artikkelen bygger på primærkilder som vedtekter, grunnregler, forfatninger og hjemmesider. Dette er normative kilder som i liten grad kan dokumentere praksis, men de forteller hva grupperingene formelt står for, ønsker å følge opp og fremheve ved sin fortid og nåværende virksomhet. For å få tak i informasjon som ikke er nedfelt skriftlig, har jeg kontaktet ledere for flere av grupperingene slik det fremgår i notene. Som bakgrunnsmateriale har jeg brukt kirke- og religionshistoriske oversiktsverk på den ene siden, og jubileumsskrifter og andre internhistoriske fremstillinger fra organisasjonene og frikirkene på den andre siden.¹⁰ Når det gjelder beskrivelsene av organisasjonene, skiller disse kildegruppene seg merkbart i vurderingen av legmannsvirksomheten slik Bjørg Seland har

påvist.¹¹ Mens oversiktsverkene gjennomgående formidler et harmonisk syn på forholdet mellom Dnk og organisasjonene ut fra tanken om en inkluderende folkekirke, poengterer misjonsorganisasjonenes internfremstillinger motsetninger mellom presteskapet og legfolket. I denne artikkelen handler det mer om spenninger og brudd med Dnk enn om harmoni. Samtidig avgrensers jeg meg fra å behandle en annen motsetning som kommer frem i kilder der forfatterne distanserer seg fra den grupperingen de vokste opp i, som John Rønningens bok om Det evangelisk-lutherske kirkesamfunn, eller Grete Vabos fortelling om Menigheten Samfundet.¹²

Jeg baserer meg også på opplysninger fra eksisterende faglitteratur og forskning på feltet i den grad det foreligger. Med unntak for Trond Kasbos lisensiatgrads-avhandling om gammelpietistiske minoritetene der Det evangelisk-lutherske kirkesamfunn og Menigheten Samfundet inngår,¹³ er dette studier om enkeltgrupper. Sentralt blant forskningsbidragene står Otto Gjerpes historiske fremstilling om Det evangelisk-lutherske kirkesamfunn, Birger Løvlies studie om skotsk påvirkning av Frikirken, og Øyvind Norderval og Sigmund Nessets antologi om Læstadius og læstadianismen.¹⁴ Det finnes enkelte masteroppgaver som gir kunnskap om de lutherske minoritetene slik noteapparatet viser. Noen av de yngste kirkene og trossamfunnene er knapt omtalt i faglitteraturen, men har fått noe pressedekning som gir viktige saksopplysninger. Jeg har også brukt slike medieoppslag.

Oversikt

Omkring 24 000 nordmenn tilhører landets tre lutherske minoritetskirker fra 1800-tallet: Det evangelisk-lutherske kir-

kesamfunn (DELK, opprinnelig Den evangeliske lutherske frikirkelige Menighed i Jarlsberg Grevskab med flere Steder), Den Evangelisk Lutherske Frikirke (Frikirken) og Menigheten Samfundet (Samfundet).¹⁵ DELK ble grunnlagt i 1872 og har nå knapt 3 200 medlemmer fordelt på 13 menigheter i Sør-Norge. Frikirken startet opp i 1877 og har nesten 19 000 medlemmer og 81 menigheter i hele landet. Samfundet ble grunnlagt i 1890 og har omkring 1 800 medlemmer i to menigheter i Kristiansand og Egersund.

Siden siste del av 1900-tallet er det grunnlagt flere små lutherske kirker og menigheter som sammenlagt har en oppslutning på mellom 900 og 1000 personer. I det følgende omtaler jeg dem kort: Den evangelisk lutherske bekjennelseskirke ble stiftet i Sverige i 1974 og kom til Norge i 1978. Den norske menigheten ligger på Knapstad i Østfold og har felles hjemmeside med de tre svenske menighetene.¹⁶ *Vårt Land* oppga 14.02. 2017 at Den evangelisk lutherske bekjennelseskirke hadde 13 medlemmer i Norge i 2016. Den Lutherske Bekjennelseskirke ble stiftet i Norge i 1978 etter inspirasjon fra den svenske teologen Seth Erlandsson som var sentral da Den Lutherske Bekjennelseskirke ble grunnlagt i Sverige i 1974. Erlandsson hadde tilknytning til den konservative Wisconsinsynoden i USA.¹⁷ De norske menighetene i Den Lutherske Bekjennelseskirke finnes i Avaldsnes og Stavanger og samarbeider med søsterkirkene i Sverige og Finland. Formannen i Avaldsnes menighet anslår at de to norske menighetene til sammen omfatter omkring 60 personer.¹⁸ Kristkirken ble grunnlagt i 1994 i Bergen av Reidar Paulsen som brøt med Frikirken, der han var pastor. Kristkirken hadde ifølge hjemmesiden omkring 530 medlemmer i 2017.¹⁹ Omkring ti lutherske menigheter og husfelles-

skap tilhører Doulos-nettverket. Kristkirken står sentralt i dette nettverket og er den største menigheten der.²⁰ Medlems-tallet for de øvrige menighetene i nettverket er ukjent, men trolig lavt. Den Lutherske Kirke i Norge, heretter kalt Messiaskirken etter mormenigheten, ble stiftet i 2005 og holder til i Oslo med mindre forsamlinger og husgrupper flere steder i landet. Ifølge *Vårt Land* 14.02. 2017 hadde dette kirkesamfunnet 49 medlemmer i 2016. Fem menigheter tilhører nå Det evangelisk-lutherske stift i Norge. De utgjør en fortsettelse av det som tidligere ble kalt Strandebarm prosti da dette delte seg i 2006 etter en internstrid. Den handlet blant annet om endringer i vedtektene om styringen av prostiet. Standebarm prosti ble opprinnelig grunnlagt i 1991 med Børre Knudsen (1937-2014) som frontfigur. Det evangelisk-lutherske stift i Norge har siden 2012 vært ledet av biskop Thor Henrik With. Han etterfulgte Børre Knudsen, som gikk av som biskop i 2008. Menighetene i stiftet er offentlig registrert som forening/lag/innretning. De kaller seg valgmenigheter og ligger i Balsfjord, Kautokeino, Tromsø, Trondheim og Drammen. Stiftet fører ikke medlemslister, men With anslår at omkring 250 personer har tilknytning til det.²¹ Den Norske Kirke i eksil utgjør også en fortsettelse av Strandebarm prosti. Her fungerer Ludvig Nessa som biskop. Hjemmesiden omtaler Den norske kirke i eksil som et ”nødsforbund” av menigheter og prester innenfor Dnk som har frasagt seg kirkelig tilsyn.²² Nessa beskriver Den Norske Kirke i eksil som mer aktivistisk enn Det evangelisk-lutherske stift, men sier også at det utføres færre anti-abortaksjoner nå enn før.²³ For tiden har Den Norske kirke i eksil hovedsakelig virksomhet i Fredrikstad med TV-overføring på Visjon-Norge og TV-

Østfold. Den Norske Kirke i eksil fører ikke medlemslister, men Nessa anslår at omkring 20 personer samles jevnlig. Den bibel-troende norske kirke utgikk fra Den Norske Kirke i eksil i 2016. Dette skjedde uten konflikt, og Den bibel-troende norske kirke har nattverdfellesskap med Den Norske Kirke i eksil. Menigheten holder til på Ås i Follo og samler ifølge lederen Ivar Kristianslund omkring 5-10 personer.²⁴ Menigheten, Kristianslund og det politiske partiet Abort-motstanderne har felles nettside.²⁵

Anslagsvis sogner mer enn 200 000 nordmenn til teologisk konservative organisasjoner og bevegelser innenfor Den norske kirke som har startet opp menighetslignende forsamlinger. Historisk har legmannsbevegelsene i Sør-Norge ønsket å være i kirken formelt, men ikke under kirken og geistlig kontroll.²⁶ Hans Nielsen Hauge (1771-1824) ga uttrykk for et slikt syn i testamentet sitt fra 1821. På 1900-tallet ble dette videreført av innflytelsesrike og teologisk konservative legmannsledere som for eksempel Ludvig Hope (1871-1954) og Carl Fr. Wisløff (1908-2004). ”Det normale kirkesynet” var ifølge landssekretær ved Menighetsfakultetet Eugen Spydevold (1904-1992) å gå i kirken om formiddagen og på bedehuset om kvelden.²⁷ Det er dette kirkesynet som ligger til grunn for ellipsemodellen. I det nye tusenåret er ”det normale kirkesynet” blitt mer anfektet av teologisk konservative ledere og legfolk. I 2011 skrev Kjøde, som da var generalsekretær i Normisjon (fusjonert organisasjon fra 2001):²⁸ ”... i lys av den teologiske og åndelige krise som folkekirken gjennomlever, må vi ta høyde for at det ytre fellesskap [med Dnk] kan bryte sammen”.²⁹ Internt i Normisjon er det delte meninger om å løse de kirkerettslige båndene til Dnk. På sentralt hold går ledelsen ikke

inn for å danne et nasjonalt trossamfunn og argumenterer for at kirketilhørighet er et underordnet moment i Normisjon.³⁰ Derimot har Agder region av Normisjon vedtatt å danne et trossamfunn (2017) som skal administreres fra Bibelskolen i Grimstad. Nord-Norge er preget av læstadianismen som tradisjonelt har villet stå i Dnk. En kronikk i *Vårt Land* formidler at dette kan være i endring, og at flere læstadianere for tiden vurderer å melde seg ut av Dnk eller holde seg borte fra lokalmenigheten.³¹

Medlemmer i Indremisjonsforbundet (ImF, opprinnelig Det vestlandske Indremisjonsforbund, 1898) og Norsk Luthersk Misjonssamband (NLM, opprinnelig Det norske lutherske Kinamisjonsforbund, 1891) som ikke vil stå tilsluttet Dnk, har nå anledning til å få en kirkerettslig tilknytning til egen organisasjon gjennom ImF Trossamfunn (2009) og NLM Trossamfunn (2015). Disse trossamfunnene hadde henholdsvis omkring 750 og 690 medlemmer i 2016.³² Norges Bibelkirke ble stiftet i 2016, og Agder Normisjons Trossamfunn grunnlegges etter planen sommeren 2017. Norges Bibelkirke presenterer seg på hjemmesidene som et legmannsorientert og "bibeltro alternativ til trossamfunnet Den norske kirke (Dnk, folkekirken) som har forvrent og forkastet Bibelen, Guds hellige, sanne, levende Ord".³³ Virksomheten i Norges Bibelkirke er foreløpig knyttet til medlemsregistrering og drift av hjemmesiden, men trossamfunnet tar ifølge hjemmesiden sikte på "å etablere arbeid med tanke på å tilby medlemmene hjelp og tjenester på viktige områder for våre medlemmer uavhengig av Dnk, som bedehusvennene ofte har benyttet hittil". Ifølge *Vårt Land* 07.02. 2017 har Norges Bibelkirke omkring 20 medlemmer. I likhet med ImF og NLM Trossamfunn skal

Agder Normisjons Trossamfunn gi mulighet for kirkerettslig medlemskap uten å drive annen virksomhet enn den som foregår i de etablerte forsamlingene.

For mange som er aktive i organisasjonene, er foreningen eller forsamlingen det viktigste kristne fellesskapet uavhengig av formelt medlemskap. Dette gjelder særlig innenfor NLM og ImF. For mange i Normisjon fungerer foreningen nå på samme måte. Kirkeliggjøringen innenfor organisasjonene har pågått i et par tiår, og flere forsamlinger har bygd opp parallellstrukturer til lokale folkekirkemenigheter med pastorer, gudstjenester med sakramentsforvaltning og trosopplæringsplaner. Enkelte forsamlinger har også valgt å ta kirke inn i navnet, for eksempel NLM Hamarkiren, NLM Lillokirken, Norkirken og IMI-kirken. Samtidig er det fortsatt mange som regner organisasjonene som et supplement til virksomhet i Dnk i samsvar med "det normale kirkesyn" og ellipsemodellen. Det nystiftede nettverket Frimodig Kirke (mars 2017) er en sammenslutning av konservative menigheter, grupper, ansatte og frivillige innenfor folkekirken som vil "gi veiledning, støtte og oppmuntring til alle som ønsker å gjøre tjeneste i Dnk på basis av kirkens klassiske teologi".³⁴ Tidligere Normisjon-ledere som Rolf Kjøde og Svein Granerud står sentralt i dette nettverket. I de siste par årene er det særlig samlivetiske spørsmål og innføringen av kjønnsnøytral vigsel-liturgi i 2017 som har svekket deler av legfolkets tillit til og engasjement for Dnk, og som har ført til noen utmeldinger. Mer enn 40 000 medlemmer meldte seg ut fra Dnk i 2016, men det er uvisst hvor mange av dem som gjorde det på grunn av uenighet om teologi og etikk.³⁵

Avgrensninger

I det følgende avgrensner jeg meg mot flere

lutherske kirker og et par teologisk konservative organisasjoner som likevel må nevnes for at oversikten skal være mest mulig komplett: Margaretaförsamlingen, Den islandske Evangeliske Lutherske menighet i Noreg og Den Findlandska Evangeliske Lutherske församling kan regnes som del av de respektive landenes folkekirker, og The Lutheran Congregation tilhører USAs største lutherske kirkesammenslutning, The Evangelical Lutheran Church in America. Til sammen har disse menighetene nærmere 33 500 medlemmer og utgjør en tallmessig stor minoritet, men de er verken norske eller spesielt teologisk konservative. Det finnes også en håndfull lutherske menigheter som samler migranter fra land utenfor Skandinavia. Oromo Evangelical Church i Oslo og Trondheim er eksempler på dette. Slike migrantmenigheter presenterer seg delvis på nasjonalspråket, og kildetilfang og størrelse gjør at de ikke får plass her.³⁶

To små og lokalt avgrensede menigheter i Egersund-området er utgått fra Samfundet, men vil ikke bli omtalt videre: Peder Olsen Nordland brøt med Samfundet i 1901 og dannet Det Almindelige Samfund ("perane"). Menigheten har nå omkring 170 medlemmer. I 1952 brøt Abraham Larsen med Det almindelige Samfund og startet Det Almindelige Lutherske Samfund ("larsane") som har omkring 70 medlemmer.³⁷ På folkemunne regnes Guds Menighet på Vegårshei i Aust-Agder ofte som luthersk, og den samarbeider med lutherske organisasjoner og kirkesamfunn om arrangementer og misjon. Guds Menighet på Vegårshei har omkring 1000 medlemmer og ble grunnlagt 1889, men har ingen referanser til lutherdommen i trosgrunnlaget sitt og faller derfor utenfor artikkelens sikte.³⁸

Landets eldste misjonsorganisasjon, Det Norske Misjonsselskap/NMS (1842),

og andre organisasjoner som ikke danner menigheter, hører ikke med til materialet. NMS identifiserer seg sterkere med Dnk enn de organisasjonene som blir tematisert og er ikke med i Evangelisk Luthersk Nettverk som nå samler flere andre konservative lutherske organisasjoner og kirkesamfunn. Jeg behandler heller ikke de to forholdsvis små, teologisk konservative misjonsorganisasjonene Norsk Luthersk Lekmannsmisjon og Evangelisk Luthersk Misjonslag. Norsk Luthersk Lekmannsmisjon brøt ut fra NLM i 1963, hovedsakelig fordi utbryterne mente at NLM ikke lenger sto for en radikal nok vekkelserforkynnelse. Norsk Luthersk Lekmannsmisjon har nå 23 foreninger fra Midt-Norge og sørover. Bruddet med NLM var svært smertefullt for de impliserte, og selv etter mer enn 50 år er det skrevet svært lite om det.³⁹ Evangelisk Luthersk Misjonslag brøt ut fra Norsk Luthersk Lekmannsmisjon i 2004 fordi de mente at Norsk Luthersk Lekmannsmisjon sto for en for subjektivt orientert kristendomsforståelse og forkynnelse.⁴⁰ Evangelisk Luthersk Misjonslag har lokallag på ti steder i Sør-Norge.

Oppslutning

Til tross for at Frikirken mistet nesten 600 medlemmer fra 2012 til 2016 og DELK mistet døyt 30 i samme periode, er oppslutningen om de største lutherske minoritetskirkene forholdsvis stabil. Dette kan tyde på jevn internsosialisering og lav "turnover". Overgang fra Dnk til de lutherske frikirkene og trossamfunnene har hittil ikke gitt store utslag statistisk. Med unntak for Kristkirken i Bergen og Det evangelisk lutherske stift i Norge, virker oppslutningen om de øvrige lutherske kirkene liten og rekrutteringen marginal. For eksempel har Messiaskirken i løpet av 12 års virksomhet oppnådd å få omkring 50

medlemmer, og Den evangelisk lutherske bekjennelseskirke har drøyt ti medlemmer etter å ha hatt virksomhet i Norge siden 1978. Den lave oppslutningen gjør fremtiden usikker for de minste kirkene. Når det gjelder misjonsorganisasjonene, har oppslutningen og antall misjonsforeninger generelt sunket i etterkrigstiden. Samtidig øker oppslutningen om enkelte forsamlinger, særlig i byene. Her finnes det vitale forsamlinger med god rekruttering av unge. ImF, NLM og Normisjon har utgitt felles retningslinjer for forsamlingsvirksomheten sin.⁴¹

Intern plassering

Ut fra syn på teologiske og etiske spørsmål kan norsk frikirke- og organisasjonslutherdom plasseres på en konservativ fløy i europeisk lutherdom. I global sammenheng er det annerledes. Mange av de lutherske minoritetene i Norge står for de oppfatningene som dominerer blant lutheranere i det globale sør, der lutherdommen vokser mest. Flertallet av verdens lutheranere bor nå utenfor Europa og Nord-Amerika. I norsk kontekst kan de lutherske minoritetene inndeles slik ut fra syn på teologi og etikk: På den mest konservative sider er læstadianismen, Samfundet, Den Lutherske Bekjennelseskirke, Den evangelisk lutherske bekjennelseskirke, Det evangelisk-lutherske stift, Den Norske Kirke i eksil, Den bibel-troende norske kirke, Norges Bibelkirke og Messiaskirken. DELK, NLM og ImF befinner seg i en mellomposisjon, og DELK har beveget seg fra en sterkt konservativ posisjon til en posisjon mer i sentrum. Normisjon og Frikirken er de minst konservative. Det er vanskelig å plassere Kristkirken og husfelleskapene i Doulos-nettverket, og plasseringen ovenfor er ikke nødvendigvis dekkende for gudstjenestetradisjoner.

Etableringsårsaker

Hvorfor er nye lutherske kirker og grupperinger oppstått? Et enkelt svar er at Luthers vending mot individets personlige tro og læren om det allmenne prestedømmet har et latent splittelsespotensial i seg. Ellers er det vanligvis sammensatte årsaker til at nye kirkesamfunn og grupperinger oppstår.⁴² Nedenfor belyser jeg konkrete årsaker til at norske lutheranere har meldt seg ut av Dnk og dannet egne kirkesamfunn eller forsamlinger. Jeg fremhever etableringsårsaker som er felles for flere, og som delvis går lengre bakover i tid. Årsaker til etablering av menighetsliggende forsamlinger og trossamfunn innenfor organisasjonene behandles også i avsnittet "Kirkesyn".

Markante menn

Den sterke, kreative leder har vært viktig for mange av kirkesamfunnsdannelsene. Det samme gjelder for læstadianismen som har navn etter sin første og største leder, den svenske presten Lars Levi Læstadius (1800-61).⁴³ Læstadianismen oppsto i en tid med store økonomiske og sosiale problemer og hard fornorskningpolitikk som ga gode vekstbetingelser for religiøs fornyelse i Nord-Norge. Men det var Læstadius' åndelige opplevelse i 1844 og den påfølgende forkynnervirksomheten hans som skapte den innflytelsesrike vekkelses- og kulturbevegelsen som ble spredd på hele Nordkalotten. Læstadius' skrifter er fremdeles sentrale for flertallet av læstadianerne og brukes aktivt i forsamlingen.

"Den fremste av disse sterke menn er Bernt Berntsen Lomeland", heter det om en av Samfundets grunnleggere.⁴⁴ Utenforstående regnet ham som så viktig at de ga medlemmene navn etter ham, lomelenderne. Lomeland (1836-1910) var lærerutdannet fra Holt seminar og den førende

skikkelsen i en privatskole som ble etablert i Kristiansand i 1860. Han ble også leder og den første forstander for den gruppen som brøt ut av statskirken i 1890. Lomelands skrifter har hatt stor betydning for Samfundets lære og praksis.

Prestene Johan Storm Munch (1827-1908) og Paul Wettergreen (1835-1889) var drivkrefter i grunnleggelsen av Frikirken. Begge hadde meldt seg ut av statskirken og ivret for en luthersk frikirkeandelse, men Munch meldte seg inn i statskirken igjen fire år etter at han forlot den. Wettergreen ble en frontfigur i det nye kirkesamfunnet og var frikirkepastor frem til 1888, da han meldte seg ut.⁴⁵ Reidar Paulsen og Torkild Masvie er enkeltpersoner som i nyere tid har stått for etableringen av Kristkirken og Messiaskirken. Da Paulsen brøt med Frikirken, var det ikke bare på grunn av karismatiske spørsmål og kvinneprestespørsmålet, men også ut fra et ønske om sterkt åndelig lederskap i den lokale menighet.⁴⁶ Masvie er kalt ”oppstartsbuldoseren” i media og fungerer både som hovedpastor og biskop i Messiaskirken.⁴⁷ Børre Knudsen var avgjørende viktig for etableringen av Standebarm prosti. Organisasjonene var, som frikirkene, preget av sterke ledere da de ble stiftet, men de fleste ble til gjennom et bredt engasjement fra flere aktører.

Det finnes flere andre markante ledere. Organisasjonene hadde sine ”høvdinge”, eksempelvis Gisle Johnson (1822-94, Lutherstiftelsen/Normisjon), Johannes Brandtzæg (1861-1931, Kinamisjonsforbundet/NLM), og Jacob Traasdal (1838-1903, Vestlandske Indremisjon/ImF). De som er nevnt, er likevel nok til å vise at individer ofte har fungert som katalysatorer for kirkeandelse, organisasjoner og bevegelser, og som organisatorer, inspiratorer og religiøse autoriteter i dem.

Historisk har alle de mest profilerte lederne i frikirke- og organisasjonskristendommen vært menn. Dette henger sammen med teologiske oppfatninger om hvem som kan ha lærefunksjoner. Det var også naturlig ut fra samfunnsforholdene på 1800-tallet da det var uvanlig med kvinnelig lederskap. Etableringene fra 1900-tallet av kom derimot i en tid da likestilling ble en stadig viktigere verdi i samfunnet, og de gikk på tvers av dette. Norges Bibelkirke, som ble stiftet i 2016, sier det slik i tros- og læregrunnlaget sitt (§7): ”Bibelens lære om eldste- og hyrdetjeneste i menigheten er forbeholdt menn. Dette kan eksempelvis være pastor- og preste-tjeneste, bedehusformann, eldsteråd/styre”.⁴⁸ Gjennomgående fremstår de store organisasjonene og frikirkesamfunnene nå som mindre avhengige av markante ledere enn de små. Sistnevnte mener også at lederskapet må bestå av menn, mens det er delte meninger om dette blant de store.

Liturgier og lover

Liturgi uttrykker kjernen i troen konsentrert og repeterende, og liturgiske endringer er spenningsfulle. Noen har ført til brudd med Dnk. Forandringer i høymesseliturgien fra slutten av 1880-tallet var viktig da Samfundet ble etablert: På dette tidspunktet ble skriftemålstvungen avskaffet (1886), alterboken innførte en ny formulering om dåpen i 1889, og Kingos salmebok (1699) ble tatt ut av bruk for godt. Samfundet ville på sin side beholde obligatorisk skrifte før nattverden, det gamle dåpsritualet og Kingo, ortodoksiens salmebok med solid luthersk lære. Læstadianerne er gjennomgående kritiske til liturgireformer uten at det har ført til kollektive brudd med Dnk. De ønsker at gudstjenesten forrettes etter Alterboken av 1920, og at konfirmasjonen foregår

etter eldre ordninger, som konfirmasjonsliturgien fra 1736.

Innføringen av kjønnsnøytral liturgi i Dnk i 2017 er det nyeste liturgiske strids spørsmålet og har resultert i noe lekkasje til andre lutherske kirker, men ikke til medlemsflukt i stor skala. Etableringen av ImF- og NLM-trossamfunn henger delvis sammen med homofilispørsmålet og Dnks måte å håndtere dette på, også liturgisk. Det samme gjelder Norges Bibelkirke og Agder Normisjons Trossamfunn. Før Kirkemøtet fattet vedtaket, sendte for eksempel NLMs hovedstyre ut veiledningen ”En ny kirkelig situasjon”. Styret fant det vanskelig å gi et generelt råd om å melde seg ut av Dnk hvis likekjønnet vigselssliturgi ble vedtatt, men anbefalte ”NLMs nyetablerte trossamfunn som en mulighet for dem som ønsker en kirkerettslig tilhørighet til organisasjonen”.⁴⁹

Noen lover har bidratt til kirkesplittelse og gruppedannelser. Det gjelder særlig skolelovene på 1800-tallet slik det fremgår nedenfor, abortloven (1975), partnerskapsloven (1993) og ekteskapsloven (2008). Strandebarm prosti med Børre Knudsen som frontfigur ble grunnlagt som en direkte følge av legaliseringen av selvbestemt abort og Høyesterettsdommen som avsatte Knudsen fra sogneprestembetet som han etter 1979 hadde nedlagt den statlige delen av.⁵⁰ Lovendringer som åpnet prestetjenesten for kvinner, var kontroversielle og medvirkende faktorer til flere nyetableringer. Norsk lov ga kvinner rett til å bli prest fra 1938. Menighetenes reservasjonsmulighet mot kvinneprester ble tatt bort i 1956, fem år før den første kvinnepresten, Ingrid Bjerås (1901-1980), ble ordinert. Rose Marie Køhn ble utnevnt som første kvinnelige biskop i 1993. Stifteren av Messiaskirken oppgir både kvinneprestspørsmålet og homofilisaken som grunner til at han forlot Dnk.⁵¹

De som startet Frikirken, reagerte ikke først og fremst på ny juss, men på lovendringer som *uteble*. På slutten av 1800-tallet hadde sterke krefter innenfor Dnk arbeidet for kirkelige reformer, men uten å få gjennomslag for moderne krav om religionsfrihet og menighetsfrihet. Statskirken fortsatte å være dominert av et statsutnevnt presteskap, alle konfirmanter måtte fremsi forsakelsen og trosbekjennelsen, og nattverden bar preg av å være en ”massealtergang” istedenfor en individuelt valgt handling. Kirken sørget heller ikke godt nok for at medlemmene levde slik kirken lærte, mente mange. ”Så godt som ingen kirketukt blir øvet [...] Ingen prestetukt finnes”, skrev Frikirkens grunnleggere.⁵² (Kirketukt betyr tiltak for religiøs og moralsk disiplinering gjennom hel eller delvis utelukkning fra kirkefelleskapet og sakramentene.) Frikirkegrunnleggerne hadde verken et kirkesyn som gikk ut på at den egentlige kirke besto av det pietistisk-haugianske vennesamfunnet i statskirken, eller noen tro på at det var realistisk å få gjennomslag for tilstrekkelig reform av denne kirken. En kirke måtte tenkes nedenfra og være organisert på en måte som samsvarte med Bibelen og ga muligheter for å omsette teologiske idealer i praksis, hevdet de og konkluderte med løsrivelse.

Skolen

I artikkelen ”Skolens vekst og fall som kirkelig institusjon” har jeg vist hvordan båndene mellom skolen og kirken løsnet i løpet av 1800-tallet, og hvordan skolens innhold ble ytterligere sekularisert i det neste århundret.⁵³ Skolen var den viktigste grunnen til at DELK ble stiftet:⁵⁴ Autoriseringen av presten W.A. Wexels (1797-1866) Grundtvig-inspirerte og omstridte katekismeutdrag i 1843 skapte uro blant mange pietister. Byskoleloven av 1848

utvidet skolens formål og slo fast at skolen både skulle hjelpe hjemmet med den kristne oppdragelsen og lære elevene å bli gode samfunnsborgere (§ 1). Uroen vokste da ny skolelov i 1860 utvidet emnekretsen på bekostning av kristendomsundervisningen og krevde faste skolehus. Som følge av denne loven kom Peder Andreas Jensens (1812-67) omstridte *Læsebog for Folkeskolen og Folkehjemmet* (1863) ut. Tre år senere begynte bønder i Ramnes kommune selv å undervise barna sine i Bibelen, bibelhistorien, Luthers lille katekisme og Pontoppidans katekismeforklaring. Hjemmeundervisningen økte i omfang, og skolesamfunnet utviklet seg til å bli et kirkesamfunn.⁵⁵ I dag driver DELK fem grunnskoler.

Sekulariseringen fortsatte med "Folkeskolelovene" av 1889, og utviklingen i skolen var en medvirkende faktor til at Samfundet ble grunnlagt i 1890. Da hadde sentrale drivkrefter i løsrivelsesprosessen allerede drevet kristen privatskole i Kristiansand i 30 år. Som DELK gikk også Samfunnet fra å være et skolesamfunn til å bli et kirkesamfunn, men disse frikirkene illustrerer at det var ulike syn på betydningen av allmennkunnskap i de pietistiske miljøene i Norge på denne tiden. DELK ønsket opprinnelig bare opplæring som kunne relateres til kristendomsundervisningen. Andre pietister var mer inspirert av tanker fra Luther selv og senere idealer fra opplysningstiden og ønsket en utvidet fagkrets velkommen.⁵⁶ Samfundets skole hadde for eksempel undervisning i engelsk og tysk fra 1894 av og var på dette punktet mer moderne enn den offentlige skolen.⁵⁷ Kristne privatskoler har vært et viktig anliggende både for NLM, ImF, Normisjon og en del læstadianere, selv om dette ikke har ført til etableringer av nye trossamfunn. For eksempel er NLM nå eier eller medeier av

12 grunnskoler, 15 videregående skoler, tre folkehøyskoler, tre bibelskoler og to høyskoler, samt 40 barnehager.⁵⁸

Tro og lære

De lutherske minoritetene har felles læregrunnlag og bygger, som Dnk, på Bibelen, de tre oldkirkelige symbolene (trosbekjennelsene), Den augsburgske bekjennelse/CA, og Luthers lille katekisme. Enkelte, for eksempel Den Lutherske Bekjennelseskirke, Det evangelisk-lutherske stift og Den norske Kirke i eksil bygger på alle skriftene i *Konkordieboken* (1580, samlet utgave av alle de lutherske bekjennelseskriftene), og de to sistnevnte har innlemmet Kirkens Grunn (1942) i læregrunnlaget sitt. Messiaskirken bruker *Konkordieboken* som "tolkningshjelp" til Luthers lille katekisme og CA. Læregrunnlaget har likevel ikke vært sterkt nok "lim" til å holde lutheranere samlet. Nedenfor har jeg valgt å sammenligne kort hvordan de felleslutherske læreskriftene kan tolkes og brukes av de lutherske minoritetene, på ulike syn på kirkens ordning og på hvem kirken bør bestå av, på funksjonsfordeling mellom kvinner og menn og på økumenikk.

Bibel og bekjennelse

De lutherske frikirkene har generelt et mer konservativt bibelsyn enn det som dominerer i Dnk. En lignende konservatisme preger organisasjonene og læstadianismen. Bibelsynet varierer noe mellom grupperingene, men de fleste mener at teologi og etikk må bygge direkte på Bibelen, uavhengig av resultater fra historisk-kritisk forskning, kultursituasjon og strømninger i tiden. Hele innholdet i Bibelen er Guds åpenbaring og gir et læresystem med gyldighet for alle tider og sammenhenger. En slik oppfatning formidles for eksempel på Messiaskirkens hjemme-

side: ”Vi tror at Bibelen, både Det gamle- og Det nye testamentet, er ufeilbarlig. Vi tror at Gud selv taler gjennom Bibelens ord. Som Jesu etterfølgere vil vi etterleve Bibelens ord, også når det går imot egen overbevisning, og motstrider den kultur vi lever i”.⁵⁹ Andre mener at Bibelen ikke nødvendigvis er feilfri i alle detaljer.

De øvrige læreskriftene tolkes gjennomgående konservativt, og Luthers lille katekisme og CA kan ha en mer sentral plass i menighetslivet enn de har i Dnk. Katekismen har gjerne en viktig funksjon i konfirmasjonsopplæringen. Samfundet bruker Pontoppidans forklaring, og DELK gjorde dette før. CA blir aktivt brukt som norm for rett lære. I Samfunnet har CA også en plass i gudstjenesten der den leses opp i løpet av kirkeåret.

Kirkens ytre ordning

Det har vært vanlig å forstå CA § VII dit hen at kirkens ytre ordninger er sekundære så lenge de ikke hindrer rett bruk av Bibelen og sakramentene. Det avgjørende er samlingen om Guds ord, dåpen og nattverden, ikke om kirken er styrt av biskoper eller synoder (kirkemøter), eller om den er en statskirke. Følgelig har noen av de lutherske kirkene i Norge en embetsstruktur, andre en rådsstruktur mens enkelte mener at lokalmenigheten bør være selvstendig og selvstyrt. Embetsstrukturen er påfallende viktig for noen av de små kirkene som også har egen biskop. Det gjelder Det evangelisk-lutherske stift med sine fem menigheter og ca. 250 tilsluttet, Den Norske Kirke i eksil som primært har virksomhet i én menighet og en oppslutning på omkring 20, og Messiaskirken med sine ca. 50 medlemmer, der flertallet hører hjemme i én menighet.

Statskirkeordningen er likevel blitt problematisk for mange, mye på grunn av sekulariseringen av samfunnsinstitusjonene.

For de som dannet Frikirken og flere med dem, ble kirkens forhold til staten slik den hadde utviklet seg på 1800-tallet, et spørsmål om bibeltroskap og troskap mot “to-regimentslæren”. CA § XXVIII beskriver “to-regimentslæren” og sier at Gud styrer verden både gjennom staten og kirken. Mange frikirkelige kritiserte likevel statskirken slik i 1908: Den var “[...] mot Guds ord og sin egen bekjendelse i det den sammenblander to aldeles forskjellige prinsipper”.⁶⁰ Innenfor organisasjonene mente man derimot på samme tid at statskirkeordningen fortsatt kunne være forenlig med CA. Nå er det flere syn på dette. For flertallet av de lutherske minoritetene er det i dag mer Dnks standpunkter i teologiske og etiske spørsmål som skaper distanse, og som har medvirket til at noen har brutt med den, enn selve folkekirkeordningen (eller statskirkeordningen før 2012).

“Ren” menighet?

CA § VII sier at kirken er “forsamlingen av de hellige”, men det er forskjellige oppfatninger om hva dette betyr. På begynnelsen av 1800-tallet var så godt som alle i Norge døpt og medlemmer i statskirken. Samtidig ble vane- eller navnekristendommen kritisert av representanter for den type pietisme som slo rot i brede lag av befolkningen på grunn av Hauge og haugianerne. De mente at flertallet av kirkens medlemmer var vane-kristne, og da var statskirken ikke uten videre forsamlingen av “de hellige”. Pietistene krevde personlig tilslutning til kristen lære, inderlighet i troslivet, individuell religiøs erfaring konkretisert i en vekkesopplevelse og moralsk livsførsel i tillegg til medlemskap. Slike tanker om en “ren” menighet kolliderte med den kollektivt inkluderende kirkeforståelsen som dominerte i statskirken. På slutten av

1800-tallet kom flere frem til at kirken var *for* inkluderende, og at den feiltolket sin egen bekjennelse. Statskirken forlangte for lite av den enkelte og drev knapt kirketukt. I lys av dette oppfattet de nye frikirken seg ikke som utbrytere. Det var heller statskirken som hadde forlatt sitt eget læregrunnlag, noe for eksempel Samfundet understrekte i utmeldingsbrevet sitt til myndighetene.⁶¹ Ønsket om å være en “ren” menighet er i noen grad levende fremdeles og kan nå bli uttrykt slik: “LBK gjør krav på å være en ‘ren’ kirke i den mening at den bare består av sanne troende”.⁶²

Læstadianismen og organisasjonene fortsatte innenfor statskirkens rammer og samlet “de hellige” på bedehus eller i andre forsamlingslokaler. Her møtes de fremdeles, og her har geistligheten posisjoner bare hvis de deler legfolkets kristendomsforståelse og innordner seg den interne kulturen. Slike forsamlinger er inkluderende i betydningen at de ønsker nye med i fellesskapet, men er eksklusive når de forkynner og forventer at kristen tro følges av en bestemt livsførsel og tilslutning til bestemte tolkninger av Bibel og bekjennelse.

Nåværende krav til medlemskap i frikirke- og organisasjonslutherdommen er forskjellige, men alle forutsetter at nye medlemmer er døpt med en kristen dåp og har nådd en viss alder, oftest 15 eller 16 år. Siden dåpssynet i Samfundet er unikt, er dåp i egen menighet et medlemsvilkår her. Sammen med Messiaskirken er det også dette kirkesamfunnet som har de mest omfattende medlemskravene. Ifølge § 5 i Samfundets grunnregler må nye medlemmer få undervisning i menighetens lære, deretter søke skriftlig om medlemskap til menighetens styre, og til sist bli opptatt etter menighetens ritual som vil si å bli døpt i en av Samfundets kirker. Alle medlemmer er forpliktet på grunn-

reglene og andre internbestemmelser. Åpenbare brudd på dem kan i ytterste fall føre til eksklusjon. Messiaskirkens vedtekter sier at medlemmer i tillegg til dåp må dele menighetens tro og bekjennelse, forplikte seg til å delta i menighetens arbeid, gudstjenesteliv og givertjeneste, og ikke leve i “åpenbar synd”. Medlemmer mister ifølge § 4 i vedtektene stemmerett og defineres som passive hvis de ikke deltar aktivt, eller hvis de lever åpenlyst umoralsk.

Medlemsvilkårene er ellers nokså like, slik noen eksempler viser: Nye medlemmer i Frikirken må være døpt og bekjenne “tro på den Herre Jesus Kristus”. Det må ikke være noe i læren eller livet deres som strider mot den evangelisk-lutherske bekjennelse ifølge § 5 i forfatningen. DELKs grunnregler slår i § 8,1 fast at medlemskap forutsetter dåp og tilslutning til DELKs bekjennelse. Siden det er foreninger og ikke individer som er medlemmer i legmannsorganisasjonene, kan det fra sentralt hold ikke reises formelle krav til tro og moral på individnivå. I praksis kan det likevel være mer eller mindre faste normer for “renhetskrav” lokalt. Ingen som lærer eller lever i strid med det som organisasjonen eller bevegelsen står for, kan regne med å få leder- eller tillitsverv. Kravene til medlemskap i ImF-trossamfunn og NLM-trossamfunn dreier seg også om dåp og tilslutning til det organisasjonen står for.

Sammenlignet med Dnk som krever dåp og statsborgerskap eller oppholdstillatelse for medlemskap, er de lutherske minoritetene eksklusive i den forstand at de jevnt over krever mer. Sammenlignet med hverandre, er de mer eller mindre eksklusive. Uttrykket “ren menighet” forekommer likevel sjeldent nå, men tanker om dette formidles gjennom medlemsvilkårene.

Funksjonsfordeling

Mange av de lutherske minoritetene tolker bibelsteder som omtaler en funksjonsfordeling mellom kjønnene dit hen at kvinner ikke kan være prest, pastor eller eldste. Lederfunksjoner som innebærer et læreansvar, er ifølge dette synet gitt til menn uavhengig av tid. DELKs presisering til grunnreglene sier for eksempel: “Vi holder fast ved den bibelske lære om nådegavehusholdning hvor hyrde- og lærefunksjonen i menigheten er tillagt menn”. Kvinner kan vitne, lede bønn og eventuelt også forkynne i mange lutherske forsamlinger, slik fortsettelsen på sitatet fra DELK viser for dette kirkesamfunnets vedkommende: “Samtidig understrekes nødvendigheten av at både kvinners og menns nådegaver og utrustning tas i bruk i den kristne menighet”. Misjonsorganisasjonene har lange tradisjoner for å bruke kvinnelige forkynnere, og Normisjon har for tiden kvinnelig generalsekretær, Anne Birgitta Langmoen Kvelland. I NLM er det ifølge grunnreglene (2015) bare delegater til rådsmøtet som må være menn. Begrunnelsen er at rådsmøtet kan overprøve vedtak av læremessig karakter i hovedstyret (§ 13). I Messiaskirken heter det derimot at “Bibelen er tydelig på at det kun er kvalifiserte menn som kan tale på menighetssamlingen. Dette er en del av det bibelske mysteriet vi frimodig fastholder fordi Gud er visere enn det vi er”.⁶³ Pastortjenesten blir samme sted omtalt som en “farsoppgave”. Kvinner kan likevel holde andakt og forkynne på samlinger utenom gudstjenesten i Messiaskirken. Frikirken er det mest liberale kirkesamfunnet på dette punktet og har siden 2005 sagt ja til ordinasjon av kvinnelige pastorer og eldste. Dermed kan kvinner i prinsippet ha alle funksjoner i Frikirken, men det er forskjellige syn på dette internt. Kvinnelige medlemmer har

gjennomgående stemmerett i frikirke- og organisasjonslutherdommen.

Økumenikk

CA § VII understreker kirkens enhet, men tidligere var mange av de lutherske minoritetene mer opptatt av å verne om egenart enn å involvere seg i formelt økumenisk arbeid. Fremdeles avgrenser enkelte seg skarpt fra andre kristne, som når Norges Bibelkirke i § 8 i tros- og læregrunnlaget sitt skriver: “Den katolske lære er vranglære og forførelse. Det samme er ubibelsk karismatikk og herlighetsteologi, samt søkervennlig kirkevekstteologi, inkludert underholdningspregede, verdsliggjorte sanger og møteformer”.⁶⁴ Trenden er likevel at de lutherske minoritetene nå er opptatt av økumenikk som omfatter andre teologisk konservative. Bortsett fra menigheten Samfundet har alle utviklet en viss økumenisk åpenhet, men ingen deltar i Kirkenes Verdensråd som anses å være for liberal. De som er med i Norsk Råd for Misjon og Evangelisering (Frikirken, DELK, Kristkirken, Normisjon, NLM og IMF), står på linje med allianseøkumenikken slik den er formulert i Lausannepakten (1974) og Cape Town-erklæringen (2011). Dette viser at tilslutning til luthersk lære ikke nødvendigvis er en forutsetning for samarbeid for mange av de lutherske minoritetene. En protestantisk, evangelikal grunnholdning kan være tilstrekkelig.

Organisasjonene har tradisjonelt videreført “Calmeyergatelinjen” (1920), som handler om ikke å inngå frivilling samarbeid med teologisk liberale. Noen frikirker og organisasjoner samarbeider med hverandre, for eksempel gjennom Evangelisk Luthersk Nettverk (Frikirken, DELK, Normisjon, NLM og IMF, etablert 2012) og Nettverk for evangelisk-luthersk kirkesamarbeid (DELK, Den luthers-

ke kirke i Norge, Det evangelisk-lutherske stift i Norge mfl., etablert 2009). Den Lutherske Bekjennelseskirke har flere internasjonale søsterkirker og er med i Den konfesjonelle evangelisk-lutherske konferanse. Frikirken er det mest økumenisk åpne kirkesamfunnet og er med i Norges Kristne Råd og Det Lutherske Verdensforbund. Frikirken samarbeider også med enkelte institusjoner og organisasjoner innenfor Dnk. DELK har gått fra å være økumenisk eksklusivt til å delta i kristne nettverk og i Norsk Råd for Misjon og Evangelisering. Nå søker DELK også om ordinært medlemskap i Norges Kristne Råd.⁶⁵ Misjonærene som dette kirkesamfunnet støtter, er for tiden utsendt av NMS og NLM. Samtidig avgrensner DELK seg mot samarbeid med liberale og slår i en presisering til grunnreglene fast at en kirke som vil ivareta Bibelens autoritet, ikke kan “inngå i frivillig samarbeid med dem som forneker deler av Bibelen, eller på andre måter bryter ned tilliten til den”. Kristkirken aksepterer “alle som har fått Guds Ånd” som kristne, men trekker “en fast delelinje” mellom det å tilkjenne andre kristennavnet, og det å ha fellesskap med dem og etablere faste samarbeidsrelasjoner som kan skape interne spenninger. “Kirken ødelegges lettere av indre perversjon enn av ytre forfølgelse”, heter det på hjemmesidene.⁶⁶ Messiaskirken er i kirkefellesskap med den lutherske kirke i Latvia og Missourisynoden USA, og er medlem av International Lutheran Council, den teologisk konservative motpolen til Det Lutherske Verdensforbund.⁶⁷ Det evangelisk-lutherske stift i Norge har alter- og prekestolfellesskap med Misjonsprovinser i Sverige og Det evangelisk-lutherske Misjonsstiftet i Finland. Den Norske Kirke i eksil og Den bibel-troende norske kirke samarbeider.

Religiøs praksis

“Men det er ikke nødvendig at det alle steder er ensartede menneskelige overleveringer eller skikker eller seremonier som er fastsatt av mennesker”, heter det i CA § VII. I paragrafen om kirkeskikkene (XV) beskrives denne friheten ytterligere. Dermed er det ikke overraskende at det er forskjellige syn på hvordan gudstjenesten bør foregå blant de lutherske minoritetene, og at de tenker forskjellig om hvordan mennesker ellers bør utøve sin tro. I det følgende lar jeg etikk, livsstilsregler og samfunnsengasjement sortere under religiøs praksis selv om jeg ikke har målt grad av etterlevelse av etikken som er utledet av Bibelen og Luthers lille katekisme, eventuelt kombinert med Pontoppidan eller arven fra Læstadius.

Gudstjenester

Lutherdommen kalles “Ordets kirke”, og forkynnelsen har en sentral plass i hele frikirke- og organisasjonslutherdommen. Ellers foregår gudstjenestefeiringen på forskjellige måter. DELK, Den Lutherske Bekjennelseskirke, Den evangelisk lutherske bekjennelseskirke, menighetene i Det evangelisk-lutherske stift, Den Norske Kirke i eksil og Messiaskirken utgjør en “kirkelig fløy” med biskop og presteskap som forvalter sakramentene og har liturgiske plagg, og med salmer og fast liturgi som del av arven fra Dnk. DELK bruker betegnelsen tilsynsmann om sin øverste åndelige og administrative leder som har en biskops funksjon og oppgaver. Messiaskirken veksler mellom salmer og moderne lovsanger, de andre bruker mer klassiske salmer. I DELK veksler samlingene mellom gudstjenester ledet av presten og søndagsmøter ledet av de eldste og legfolket. Det er liturgi og sakramentsforvaltning på gudstjenestene, og liturgien ligner på den som ble brukt i Dnk før

liturgireformen i 2011. På søndagsmøtene bidrar medlemmene med forkynnelse, bønn, skriftlesning og vitnesbyrd.

I Samfundet leder og taler forstanderen på gudstjenesten, og liturgien bygger på kirkeritualet fra 1685. Prekenen kalles “belæringen” og minner om et læreforedrag, men inneholder også oppfordring til tro og trøst. Det er ikke messing og kirkesvar i Samfundets gudstjenester, og forstanderen er kledd i dress.⁶⁸ Kingos reviderte salmebok brukes. Frikirken representerer en “lavkirkelig fløy”. Her er mange aktører involvert i gudstjenesten, men menighetene har en forstander eller pastor som taler og leder sakramentsforvaltningen. Enkeltmenighetene velger gudstjenesteform innenfor visse rammer, og det er stor variasjon mellom dem. Tidligere lignet gudstjenestene i Frikirken på bedehusmøter, men de siste tiårene har gudstjenesten mange steder fått et mer kirkelig preg med flere faste ledd. Frikirkens hjemmesider beskriver gudstjenesten som både liturgisk og karismatisk, med rom for moderne lovsang og bruk av nådegaver.⁶⁹ Kristkirkens gudstjenester ligger nær Frikirkens, men er mer karismatiske. Gudstjenestene i organisasjonenes forsamlinger har en fri form som minner om bedehusmøter, og det brukes både salmer og lovsanger. Robert Lilleaasen har i en ny PhD-avhandling vist at gudstjenesteformene i bedehusforsamlinger og kirker blir mer like, og at rammene blir fastere i bedehus-organisasjonssammenheng.⁷⁰

De læstadianske samlingene har forskjellig preg alt etter hvilken retning det dreier seg om, men formen følger tradisjonen fra Læstadius’ tid med (bots- og omvendelses)preken og eventuelt prekenopplesning som de viktigste innslagene. I de fleste retningene er det salmesang uten tonefølge. Forsamlingene bruker Land-

stads salmebok i urevidert eller revidert utgave. Rørelse er et ekstatisk fenomen som kan slå ut i (felles) gråt eller latter. Dette kan komme i forbindelse med skrifte og syndsforlatelse og var vanligere før enn nå. Målt etter grad av karismatisk utfoldelse er Samfundet den minst karismatiske grupperingen blant de lutherske minoritetene. Kristkirken, som legger vekt på åndsdaap, nådegaver og profetier, er sammen med de læstadianske samlingene der rørelse forekommer, de mest karismatiske.

Etikk og livsstilsregler

De lutherske minoritetene er konservative i etiske spørsmål, og for tiden viser dette seg spesielt i spørsmål knyttet til samlivsetikk. Inspirert av pietismen har denne delen av norsk kristenhet tradisjonelt ofte tatt stilling i spørsmål som kan regnes som adiafora, som måtehold i alkoholbruk, kleskoder, dans og verdslig underholdning. Dette er ikke like vanlig nå. Individualetikk har gjerne fått større oppmerksomhet enn sosialetikk, men særlig Frikirken og flere av organisasjonene legger nå betydelig vekt på kollektive etiske utfordringer som klimaspørsmål og forbruk.⁷¹ Enkelte av frikirkemenighetene er sertifisert som “grønne”.⁷²

De lutherske minoritetene vil verne om livet fra unnfangelse til død og har et restriktivt syn på selvbestemt abort og aktiv dødshjelp. Abortmotstand er spesielt tydelig i Det evangelisk-lutherske stift i Norge, Den Norske kirke i eksil, Den bibel-troende norske kirke og Messiaskirken. Børre Knudsen og Ludvig Nessa arrangerte mange anti-abortaksjoner med sterke virkemidler. Lederen for Messiaskirken har uttalt at abort bør være ulovlig etter incest og voldtekt fordi fosteret er uskyldig i det fryktelige som faren har gjort ved unnfangelsen, og at abort bør

unngås også når kvinnens liv er i fare.⁷³ De øvrige grupperingene formulerer seg mindre kategorisk.

Det livslange, heterofile ekteskapet regnes som en skaperordning, og frikirke- og organisasjonslutherdommen har et restriktivt syn på seksuelt samliv før ekteskapet og på skilsmisse. Prevensjon anerkjennes ikke som etisk høyverdig i Samfundet med mindre det foreligger medisinske grunner til ikke å få barn. Mange læstadianere deler dette synet. Noen lutherske minoriteter aksepterer på visse vilkår gjengifte for “den uskyldige part”, det vil si den som har opplevd fysisk utroskap fra ektefellen. Dette gjelder for eksempel Frikirken, Normisjon, deler av ImF⁷⁴ og Kristkirken. Andre aksepterer ny ekteskapsinngåelse bare hvis ektefellen er død, som NLM og Samfundet. Gjengifte drøftes for tiden i DELK.⁷⁵ Messiaskirken gir skilte permisjon fra alle verv og passivt medlemskap i ett år, uavhengig av skyldspørsmål. Etter dette vurderes gjeninnsettelse. Hvis noen gifter seg på nytt mens tidligere ektefelle lever, er de utestengt fra flere menighetsfunksjoner, men ikke fra menigheten.⁷⁶ I Samfundet kan begge parter bli stående i menigheten etter skilsmisse. Dette kirkesamfunnet anerkjenner ikke ekteskap som er inngått utenfor eget trossamfunn som religiøst gyldige.

Alle grupperingene er mot homofilt samliv, men skiller mellom homofil legning som aksepteres, og homofil praksis som forkastes. I så måte kan Normisjons verdidokument § 4,7 være representativt for flere: “[...] homofilt samliv er synd etter Guds ord, og uforenlig med en kristen bekjennelse. Homoseksuell legning er imidlertid ikke gjenstand for fordømmelse i Skriften, og homofile som ønsker å leve etter Guds ord er derfor på lik linje med andre velkomne inn i kristne fellesskap og tjenesteoppgaver”.

Livsstilspietismen har vært mest eksplisitt i læstadianske miljøer. Mange læstadianere avstår fra alkohol, verdslige fornøyelser som kino, teater, dans, TV og uteliv, og mange kvinner går i skjørt og har tildekket hode i forsamlingen.⁷⁷ Enkelte bruker også skjørt i det daglige. Kvinnene har tradisjonelt hatt langt hår og vært skeptiske til sminke og smykker. Noen slike regler kan leses ut av Bibelen. Andre er utledet av bibelsteder som egentlig handler om noe annet. De er historisk og kulturelt betinget og preget av pietistiske tanker om nøysomhet. Dette gjelder for eksempel forbud mot alkohol, slips, gardiner og juletre – regler som nå overholdes i varierende grad. Historisk var Læstadius’ tilhengere fattige. De nøysomhetsidealene han forkynte, var med på å skape verdighet, indre samhold og identitet. På sikt ga de også velstandsøkning, samtidig som mange forholdt seg friere til dem. Samfundet og DELK har hatt lignende regler for verdslige fornøyelser og kleskoder for kvinner, men Samfundet aksepterer for eksempel korte skjorter, bikini, sminke og smykker. DELK advarer ikke mot moter, men oppmuntrer medlemmene til å kle seg sømmelig, som Samfundet også gjør. Siden Pontoppidans forklaring ikke advarte mot alkoholbruk, men mot drukkenskap og fyll, har Samfundet og DELK forkynt måtehold og ikke totalavhold. Begge har løst opp på de fleste av de eldre livsstilsreglene. Påbudet om at jenter skulle gå i skjørt, ble formelt opphevd på et menighetsmøte i Samfundet i 1999.

Sosiale fellesskap og økonomi

Frikirke- og organisasjonslutherdommen har som regel et variert tilbud til medlemmene, men dette er avhengig av størrelse og ressurser lokalt. Menigheter med oppslutning fra noen titalls mennesker har

naturlig nok et begrenset tilbud. Ellers har barne- og ungdomsarbeidet gjerne høy prioritet. Det samme gjelder arbeid for ytre misjon med unntak av Samfundet og delvis læstadianerne. Stevner er særlig viktige for læstadianerne. Slike storsamlinger har både åndelige og sosiale funksjoner og bidrar til å knytte de troende og slekten nært sammen på tvers av landegrensene på Nordkalotten. Stevner og storsamlinger er også viktige for flere av de andre lutherske minoritetene, og mange har forskjellige grupper, husfelleskap, foreninger og kor.

De fleste lutherske minoritetene har et pragmatisk syn på religiøs estetikk, der det funksjonelle er overordnet det estetiske. Pietistiske nøysomhetsidealer preger holdningen til hvordan forsamlingslokalene bør se ut. Derfor, og på grunn av økonomiske forhold, har noen enkle lokaler eller kirkebygg med lite kunstnerisk utsmykning. Noen leier lokale.

De som hører til frikirke- og organisasjonskristendommen, må jevnt over være aktive og bidra finansielt og med fremmøte og egeninnsats for at virksomheten skal kunne opprettholdes. Det er vanlig å gi tiende til menighetsarbeid og misjon, men formaliseringen av dette og andre medlemsforpliktelser varierer. Messiaskirken har spesifikke krav, og ifølge § 4,1 i vedtektene blir medlemskapet passivt dersom en ikke deltar regelmessig på gudstjenester og overholder medlemsforpliktelsene inkludert givertjenesten. Medlemmer i Kristkirken kan ifølge forfatningen § 9 miste stemmerett ved menighetsmøter etter ett år hvis de uten "gyldig grunn" regelmessig har holdt seg borte fra gudstjenester, nattverden og annet menighetsliv. Andre grupperinger har mindre presise formuleringer eller ingen spesifikke krav om givertjeneste og oppmøte.

Det interne samholdet er ofte sterkt i

menigheter eller forsamlinger som er relativt små og oversiktlige. De sosiale båndene kan være tette. Mange bruker mye tid i menigheten og har de nærmeste vennene der. Samfundet har tradisjonelt hatt de strengeste reglene for sosial omgang med utenforstående, men dette er i endring.⁷⁸ De øvrige grupperingene har ikke lenger slike reguleringer, og noen har aldri hatt det.

Samfunnsengasjement

Da de ble etablert, valgte DELK og Samfundet å trekke seg tilbake fra kultur- og samfunnslivet. De deltok verken i nasjonaldagsfeiring eller politisk virksomhet, og opprettet et tilnærmet totaltilbud for medlemmene. DELK har forlatt disse standpunktene, men Samfundets medlemmer rådes fremdeles til ikke å stemme ved valg eller delta i annen politisk virksomhet.⁷⁹ 17. mai markeres på menighetens skoler, men elevene går ikke i skoletog. På 1800-tallet hadde særlig Indremisjonen et offensivt samfunnsengasjement med utstrakt diakoni, fattigpleie og forretningsdrift i form av blant annet misjonshoteller. Det har også vært tendenser til tilbaketrekking fra samfunnet i organisasjonene, og på 1950-tallet utfordret for eksempel indremisjonslederen og KrF-politikeren Egil Aarvik (1912-1990) legfolk som "gjemte seg på bedehuset", til å vise større samfunnsengasjement.⁸⁰ Nå er mange fra de lutherske minoritetene med i politisk virksomhet, flyktningarbeid, lokale lag og så videre.

Skolen peker seg ut som et spesielt satsingsområde for samfunnsengasjementet i frikirke- og organisasjonskristendommen. DELK og Samfunnet var privatskolepionerer på 1800-tallet og driver nå velrennomerte grunnskoler. Organisasjonene kom snart etter og hadde ressurser til å starte opp med flere skoleslag. For-

fatteren Johannes Lavik kaller organisasjonenes skolesatsing i mellomkrigstiden for legmannsbevegelsenes største kulturinnsats i nyere tid.⁸¹ Da teologiprofessoren og indremisjonslederen Ole Hallesby (1897-1961) lanserte Indremisjonens skolestrategi i *For Fattig og Rik* i 1912, dreide det seg om å utvikle et bredt utdanningstilbud i institusjoner der liberal teologi ikke fikk innpass. På denne måten skulle elevene bli utrustet til å forsvare seg mot liberale kristendomsforståelser, og til offensivt å bidra til gjenkristning av landet. Mange i de andre organisasjonene støttet denne strategien. Resultatet ble en rekke grunnskoler, ungdomsskoler, folkehøgskoler, lærerskoler og bibelskoler rundt om i landet med Den nye lærerskole i Kristiania/Oslo lærerskole (1912) og Kristelig Gymnasium (1913) som "flaggskip". I 1920 fortsatte drøftingene om skole spørsmål på Calmeyergatemøtet, som samlet 950 teologisk konservative delegater. Halve møtet dreide seg om skolen, og om hvordan den kunne brukes som mottrekk mot liberal teologi.⁸²

Etter andre verdenskrig kulminerte skolestriden mellom privat og offentlig sektor i 1947, da staten overtok Oslo lærerskole mot eiernes vilje. I 1968 gikk sju kristne organisasjoner sammen om å grunnlegge en kristen høyskole som etter hvert ble en sentral lærerutdanningsinstitusjon, Norsk Lærerakademi i Bergen. Innføringen av det konfesjonsfrie og pluralistiske KRL-faget i grunnskolen i 1997 førte til flere privatskoleetableringer på luthersk mark, og endringen i skolens formål i 2008 virket i samme retning. Sammenlagt er organisasjonene nå en stor skoleeier fordelt på mange skoleslag. De har også flere barnehager. Læstadianske grupperinger driver et par grunnskoler, og Frikirken har folkehøgskoler. Den yngste av dem er Kristiansand Folke-

høgskole, som startet i 2015 og er den eneste folkehøgskolen i landet som er tilrettelagt for elever med barn.⁸³ Høyere utdanning oppmuntres gjennomgående i frikirke- og organisasjonskristendommen, men DELK og Samfundet var lenge skeptisk til dette. Friskoleloven (§3,1) slår fast at private skoler skal ha hele landet som inntaksområde og være åpne for alle som fyller inntaksvilkårene for den offentlige skolen. De kristne grunnskolene har vanligvis mange elever som ikke står tilsluttet eget kirkesamfunn, og det finnes også eksempler på at barn av foreldre som ikke er tilsluttet Samfundet, går på denne menighetens skoler.

De fleste innen frikirke- og organisasjonskristendommen driver ytre misjon. DELK drev ikke misjonsarbeid, men skiftet syn på dette i 1982. Da opplevde et ektepar og en ung kvinne at de fikk misjonærkall. DELK måtte ta stilling til dette og valgte å støtte misjonsvirksomhet gjennom eksisterende misjonsorganisasjoner. De lutherske minoritetene har gjerne også utstrakt diakoni internt, men har i mindre grad formalisert andre typer sosialt arbeid. Dette deltar medlemmene heller i gjennom andre organisasjoner som har spesialisert seg på forskjellige områder, eksempelvis Blåkors og annet kristent rusarbeid, eller i sekulære, frivillige organisasjoner.

Endringer

Det har skjedd store organisatoriske forandringer blant lutheranerne i Norge siden de første frikirkene og misjonsorganisasjonene ble stiftet på 1800-tallet. Da sto Indremisjonsselskapet kirkeledelsen nær, men dette endret seg. NLM og ImF hadde utspring i vekkelsesmiljøene på Vestlandet og en lavkirkelig profil med distanse til kirkeledelsen fra starten av. Nå markerer de seg enda tydeligere enn

før som alternativer til Dnk. Etter 1970 er det kommet til omkring ti lutherske kirker og trossamfunn, men noen av dem er så små og personavhengige at de kanskje ikke er livskraftige på sikt. Jeg har allerede tematisert endringer som at Frikirken har skiftet syn på ordinasjon av kvinner, og at DELK har skiftet syn på misjon og åpnet seg mer mot andre kristne og samfunnet. Det samme gjelder oppmykningen av livsstilsreglene. Nedenfor tar jeg opp forandringer i kirkesyn, og syn på demokrati, kirketukt og formspråk.

Kirkesyn

Som nevnt har legmannsorganisasjonene tradisjonelt ønsket å drive selvstendig innenfor Dnk. "I ei statskyrkje kan det gaa aa laga ei 'kyrkja inne i kyrkja'", hevdet Hope. Engasjerte kristne i organisasjonene kunne altså "leggja kristendom inn i statskyrkja".⁸⁴ Dessuten mente Hope at statskirken hadde en viktig funksjon i å innlemme befolkningen i en kristen kultur. Nå er samfunns- og kirkekonteksten en annen, og "ellipsen" blir i økende grad utfordret av "sirkler" i betydningen forsamlinger som fungerer som menigheter. Dette har flere grunner. For det første henger det sammen med utviklingen i Dnk, blant annet i samlivs- og likestillingsspørsmål. For det andre er kirkens (og skolens) rolle som kristendomsoppdrager redusert, og man har ønsket å gjennomføre trosopplæring internt. For det tredje bidrar samfunnsutviklingen med toinntektsfamilien og "tidsklemma" til at flere engasjerer seg bare ett sted istedenfor både i lokalmenigheten i Dnk og på bedehuset. For det fjerde har sekulariseringen på samfunns-, organisasjons- og individnivå ført til at noen mener det er oppstått en ny misjonsutfordring i Norge, og at den best kan møtes av misjonsorganisasjonene og

menighetsforsamlingene deres. For det femte er organisasjonene i likhet med mange av frikirkene påvirket av impulser fra evangelikale "suksessmenigheter" internasjonalt, og av kirkeplantingsnettverket SENDT NORGE (tidligere DAWN). Dette kan også virke i retning av løsere tilknytning til Dnk.

Opprettelsen av ImF- og NLM trossamfunn og Agder Normisjons Trossamfunn kan både tolkes som en naturlig konsekvens av forsamlingspraksisen, og som en teologisk avgrensning mot Dnk. I teologisk konservative kretser blir vedtaket om å innføre kjønnsnøytral vigsel-liturgi gjerne oppfattet som kirkesplittende til tross for at biskopene i 2013 konkluderte med at det ikke er tilfelle. Stiftelsen av Norges Bibelkirke, som ikke utgår fra én bestemt organisasjon, fremstår tydeligere som en reaksjon på innføringen av kjønnsnøytral vigsel-liturgi alene. De nye trossamfunnsdannelsene representerer uansett et prinsipielt viktig brudd med det tradisjonelle kirkesynet og ellipsemodellen. Selv om de primært handler om kirkerett, og aktivitetene foregår som før i de lokale forsamlingene, er det oppstått en ny kirkehistorisk situasjon. Dette gjelder selv om det internt i organisasjonene er ulike syn på om det er riktig å opprette slike trossamfunn, og uavhengig av medlemstallene i dem, som i skrivende stund er lave.

Demokrati

På 1800-tallet var de lutherske menighetene og organisasjonene grasrotforetak som ga større demokratiske rettigheter til medlemmene enn det legfolket hadde i statskirken. Organiseringen var moderne. Imidlertid påvirket demokratiseringsprosesser og likestillingstanker i samfunnet Dnk raskere enn de lutherske minoritetene. Nå er medlemmenes medbestemmel-

sesrett gjennomgående større i Dnk enn i frikirke- og organisasjonslutherdommen, der noen råd kan være selvsupplerende og enkelte verv og styrer er forbeholdt menn. Samtidig er kvinnes medbestemmelse generelt blitt utvidet, også i Samfundet der kvinners stemmer tidligere bare telte med hvis mannsstemmene viste stemmelikhet. Her fikk kvinner stemmerett på lik linje med menn omkring tusenårsskiftet.⁸⁵ For øvrig kan kvinner og menns reelle innflytelse, uavhengig av formelle demokratiske rettigheter i den enkelte gruppering, være ganske stor. Fellesskapene er som regel oversiktlige og lite byråkratiske, og lederskapet er økonomisk avhengig av medlemmene som har økonomiske sanksjonsmuligheter hvis de mister tillit til pastorer og andre ledere og blir holdt unna viktige beslutningsprosesser. I enkelte grupperinger kan maktstrukturene likevel være så sterke eller autoriteten til lederskapet så stor at både kritikk og medbestemmelse blir vanskelig i praksis.

Kirketukt

Historisk har de lutherske minoritetene vært opptatt av å kunne drive kirketukt fordi de mente det var et bibelsk anliggende som statskirken forsømte. De brukte nattverds- eller faddernekt (“det lille bann”) og offentlig bekjennelse i menigheten ved åpenbare brudd på etiske regler. Eksklusjon (“det store bann”) ble brukt hvis medlemmer etter tilrettevisning fortsatte å leve umoralsk eller lære avvikende. Kirketukt er ikke forsvunnet, men dempet til fordel for mer sjelesørgersk varsomme reaksjoner. DELK skriver for eksempel ikke lenger ut medlemmer fra menigheten,⁸⁶ og mange kirkesamfunn har nedtonet eller fjernet avsnitt om kirketukt fra vedtekter, forskrifter og reglementer. “Dersom det foreligger tvingende grunner for det, kan forstanderen

unnslå seg for å utføre de kirkelige handlinger”, heter det nå i Frikirkens forfatning § 5, mens stifterne i sin tid var tydelige på at kirketukt burde utøves aktivt i menigheten og fulgte dette opp i praksis. Et av de yngste kirkesamfunnene, Messiaskirken, har derimot en detaljert paragraf om irettesettelse i vedtektene. Paragraf 14 slår fast at pastoren etter samtale med den irettesatte kan gjøre medlemskapet til vedkommende passivt, gi permisjon fra verv og utestenge fra nattverden. Det er fremdeles mulig å bli ekskludert fra Samfundet.

Formspråk

På det praktiske planet har de religiøse uttrykksformene forandret seg i store deler av frikirke- og organisasjonskristendommen, og formspråket er blitt mer moderne. Dette skyldes dels påvirkning fra andre kirkesamfunn, internasjonale kristne trender og trender i storsamfunnet, og dels strategier for rekruttering som krever formmessige oppdateringer. Moderne lovsang, som brukes i Frikirken og de fleste organisasjonene, er ett eksempel på endring. Ny kommunikasjonsteknologi er et annet. Dette brukes på samlinger i blant annet Frikirken, DELK og organisasjonene. Samfundet og læstadianerne holder derimot fast på det gamle formspråket og tradisjonene. Ledelsen i Samfundet har drøftet å ta i bruk Powerpoint i gudstjenesten. Den konkluderte negativt i forbindelse med talen, men positivt i tilknytning til andre innslag.⁸⁷ På den andre siden har Samfundet blitt mer åpent for nye oversettelser av Bibelen og læreskriftene. Alle menigheter og organisasjoner som drøftes i denne artikkelen, presenterer seg gjennom egne hjemmesider på Internett. Enkelte av de små kirkene har mange følgere på Facebook og nettsidene sine, og de har gjerne store preken-

arkiver og annen informasjon lett tilgjengelig. Kristkirken satser særlig på podcast, mens Den Norske Kirke i eksil satser på TV-sendinger. Ny forskning viser at medialisering av religion blir stadig viktigere.⁸⁸ Dette kan bety at noen av kirkene har bedre fremtidsutsikter enn det medlemstall eller oppslutning på samlingene kan tyde på. For eksempel hadde Det evangelisk-lutherske stift 124 “unike besøk” på hjemmesiden et vilkårlig valgt døgn, 15.-16. mai 2017, og Messiaskirken har 400 følgere på Facebook.

Moderne og konservativ, bedrøvet og offensiv

Frikirke- og organisasjonslutherdommen er teologisk og etisk konservativ samtidig som den oppsto parallelt med det moderne gjennombrudd i norsk kulturliv på slutten av 1800-tallet.⁸⁹ De lutherske grupperingene som ble etablert da, kan regnes som en frukt av moderniteten med sin iboende tendens til differensiering, pluralisering og individualisering. Moderne og liberaliserende lover som opphevingen av konventikkelplakaten (1842) og dissenterloven (1845) ga juridiske rettigheter til å drive kristen virksomhet uavhengig av staten og prestskapet, og til å etablere konkurrerende lutherske menigheter som i samsvar med moderne tanker krevde autentisitet i trosliv og praksis, og som i noen tilfeller også ga betydelig rom for følelser – nok et moderne trekk. Moderniteten førte ikke bare til mer liberale kristendomsforståelser, men også til større mangfold og valgfrihet for konservative kristne.

De som grunnla lutherske frikirker på slutten av 1800-tallet, reagerte mot sekulariseringen, men sto selv for religiøs individualisering og radikale tolkninger av luthersk lære om det allmenne prestedømmet. Kristendommen måtte prege sam-

funns- og kulturliv nedenfra, ikke gjennom kollektivt medlemskap og tvangstiltak fra statens side, mente mange: “Saa-vel folkekirken som statskirken er i strid med Bibelens kirkeprinsipper, idet de gir samme ret og myndighet til troende som vantro, bekjendere som fornegtere av den kristne tro”, hevdet Frikirkens øverste ledelse og andre frikirkelige representanter i 1908.⁹⁰ De ville at Stortinget skulle vedta å skille kirke og stat og innføre full religionsfrihet. Kravet om religionsfrihet var utpreget moderne, tanken om tradisjonsbevaring var konservativ. En av begrunnelsene til religionsfrihetskravet var at dette ville sikre kristendommens posisjon i landet bedre enn statskirkeordningen. Lederne for legmannsorganisasjonene var da uenige i at stat og kirke burde skilles. Samtidig var de som grunnla organisasjonene fra 1840-årene av, moderne og preget av tidens “assosiasjonsånd”. Folk sluttet seg på nye måter sammen i foreninger og organisasjoner som arbeidet for å fremme bestemte saker – i dette tilfellet misjon.

Frikirke- og organisasjonslutherdommen har altså både moderne og konservative trekk. Autoritetsopprøret i form av brudd med den tradisjonelle enhetskulturen og en konvensjonell kristendomsforståelse var moderne på slutten av 1800-tallet. De lutherske minoritetene representerte motkulturer drevet frem av menn(esker) som ikke fant seg til rette i majoritetskirken, og som av samvittighetsgrunner og andre grunner verken ville eller kunne tilpasse seg den. Med et kjent konservativt slagord ville de forandre for å bevare, og Luthers lære om det allmenne prestedømmet og de to regimentene ble koblet på moderne tanker om individualitet og valgfrihet. Det er vanskeligere å tolke de lutherske kirkene som er kommet til siden 1970-årene, som et ut-

trykk for modernitet. I flere henseender er de heller svært konservative. Bildet av Ludvig Nessa i samarie, reformasjonens nye presteplagg, kan stå som et visuelt eksempel på konservatisme og tradisjonsbevissthet sammen med bilder av geistlige i liturgiske plagg på hjemmesiden til Det evangelisk-lutherske stift.⁹¹ De andre nye kirkene er i varierende grad opptatt av å bevare tradisjonelle former og estetikk, men de er tydelig konservative læremessig og etisk. Her er det også ofte en kobling mellom sterke ledere og omfattende og presise vedtekter. I den grad disse kirkene kan kalles moderne, må det knyttes til differensiering som de bidrar til. De kan også være moderne med ekspressive og karismatiske innslag og formspråk, som for eksempel Kristkirken.

Samlet sett utgjør frikirke- og organisasjonskristendommen et teologisk konserverende element i norsk lutherdom. Dette betyr ikke at de teologiske oppfatningene er statiske, og jeg har påvist likheter, forskjeller og utvikling i tro og lære og i religionsutøvelse blant de lutherske minoritetene. Endringene har likevel vært færre og mindre blant mange av de lutherske minoritetene enn i Dnk, i mange andre kirkesamfunn og i samfunnet for øvrig i samme tidsrom. Sett under ett kan frikirke- og organisasjonslutherdommen karakteriseres som stabil. Med stabilitet sikter jeg til offisiell lære, ikke nødvendigvis til individuelle oppfatninger blant medlemmene. På den ene siden virker differensieringen og individualiseringen i samfunnet i retning av svekket individuell konformitet og autoritetstroskap, noe som trolig også slår ut blant de lutherske minoritetene. På den andre siden er religiøs tilhørighet i større grad enn før et personlig valg i et differensiert marked.

Det samlende likhetstrekket er teologisk og etisk konservatisme, men artikke-

len har også vist at det er et stort tolkningsrom innenfor dette. Det finnes mer og mindre konservative grupperinger, og teologisk konservatisme kan være forenlig med moderne formspråk og aktiv mediebruk. Den kirkehistorisk mest interessante forandringen i frikirke- og organisasjonskristendommen i nyere tid er trossamfunnsdannelsene etter 2009. De er et brudd med det tradisjonelle kirkesynet i norsk luthersk legmannsvirksomhet, et syn som inntil nylig har holdt organisasjonene samlet innenfor Dnk, og demmet opp for frikirkedannelser på en annen måte enn for eksempel i Sverige. De nye trossamfunnene har for tiden relativt få medlemmer. I fremtiden er det uvisst om avstanden mellom organisasjonene og Dnk vil øke, og om flere vil formalisere sin kirkerettslige tilhørighet i et trossamfunn knyttet til egen organisasjon. Noen forandringer er reversible, men trossamfunnsdannelsene er det neppe. Uansett har lutherdommen i Norge aldri vært så organisatorisk sammensatt som i året for reformasjonsjubileet.

De som har brutt med majoritetskirken, gjorde det gjerne etter store betenkeligheter, slik tittelen på Johan Rønningens bok om DELK, *De bedrøvede menn*, indikerer. Tittelen bygger på et sitat fra de som grunnla kirkesamfunnet, men er ikke bare karakteristisk for DELK i etableringsfasen. Det evangelisk-lutherske stift formulerer seg nå på lignende måte i dag: "Frustrert eller sorgfull over utviklingen i Den norske kirke? Lurer du på hva du skal gjøre nå? Ta kontakt ...".⁹² De lutherske frikirkene og alternativtilbudene er blitt til fordi mennesker har ment at samvittigheten krevde det. Utenfra vurdert er sterke ledere, ny lovgivning, nye liturgier, utviklingen i skolen, internasjonale impulser, klassemotsetninger, sekularisering og modernitet viktige forklaringer.

Mange av dem som fortsatt er medlemmer i Dnk, er også ”bedrøvet” eller urolige – over samfunnsutviklingen og over utviklingen i folkekirken. En slik tristhet kan dessuten skyldes det noen opplever som stigmatiserende omtaler av egen gruppe og egne meninger i media og samfunnet. Dette trenger likevel ikke føre til

forskansning i trosfellesskapet. Mange innen frikirke- og organisasjonskristendommen driver offensivt og utadrettet og markerer seg i mediene. De har gjerne store vyer om å bidra til å gjenkristne lokalsamfunnet og Norge, og om å spre kristendommen i luthersk variant til nye deler av verden gjennom misjon og medier.

Noter

1. ”Lutherske grunner til å forlate en luthersk kirke”, kronikk i *Dagen* 30.10. 2015.
2. Synoden, *Den norske Evangelisk Lutherske Frikirke gjennom 75 år* (Oslo: Norsk luthersk forlag, 1952, opprinnelig 1877), 59.
3. Knut Dørum og Helje Kringlebotn Sødal (red.), *Mellom gammelt og nytt: Kristendom i Norge på 1800- og 1900-tallet* (Bergen: Fagbokforlaget, 2016), 15; Knut Dørum og Helje Kringlebotn Sødal (red.), *Hans Nielsen Hauge. Fra statsfiende til ikon* (Oslo: Cappelen Damm Akademisk, 2017), under utgivelse. Jf. Anthony Giddens, *Modernitetens konsekvenser* (København: Hans Rietzels Forlag, 1994); Willy Gunneriussen, *Å forstå det moderne. Framskrittstro, rasjonalitet, ambivalens og irrasjonalitet i diskursen om modernitet* (Oslo: Tano Aschehoug, 1999).
4. Charles Taylor, *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989).
5. Harald Hegstad, *Kirke i forandring. Fellesskap, tilhørighet og mangfold i Den norske kirke* (Oslo: Luther forlag, 1999), kap. 6.
6. Birgitte Lerheim, ”Frå lekmannsforsamling til kyrkkjelyd” i *Norsk Tidsskrift for misjonsvitenskap* 2/2008, 22-42, og ”Lekmannsforsamlingar i endring” i Pål Repstad (red.), *Norsk bruksteologi i endring: Tendenser i det 20. århundre* (Trondheim: Tapir, 2010), 171-187.
7. Rolf Kjøde, ”Fra ellipse til sirkel. Om utviklingen i norsk kirkeliv, særlig sett i relasjon til forsamlingsvekst” i *Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke* 3/11.
8. Jf. Ole Hallesby, *Hovedforskjellen mellom positiv og liberal teologi* (Oslo: Lutherstiftelsens forlag, 1924).
9. Karel Dobbelaere, *Secularization. An analysis at three levels* (Brussel: Peter Lang, 2002).
10. Carl Fr. Wisløff, *Norsk kirkehistorie III* (Oslo: Lutherstiftelsen, 1971); Andreas Aarflot, *Norsk kirke i tusen år* (Oslo: Universitetsforlaget, 1978); Bernt T. Oftestad, Tarald Rasmussen, Jan Schumacher, *Norsk kirkehistorie* (Oslo: Universitetsforlaget, 2005); Arne Bugge Amundsen (red.), *Norges religionshistorie* (Oslo: Universitetsforlaget, 2005); Ola Rudvin, *Indremisjonsselskapets historie I-II* (Oslo: Lutherstiftelsens forlag, 1967; 1970); Oscar Handeland, *Vaarløysing I-III* (Bergen: Lunde, 1922-1936); Erik Kjebekk, *Verden for Kristus. Norsk Luthersk Misjonssamband 1891-1991. Heimearbeidet* (Oslo: Lunde, 1991); Johannes Kleppa og Paul Odland, *Ordets folk. Det Vestlandske Indremisjonsselskap 1898-1998* (Straume: Sambåndet, 1998); Erling Sandø (red.), *Samfundets historie. Bind I: Frem til 1900* (Kristiansand: Samfundets forlag, 1990); *Midt i livet: Den Evangelisk Lutherske Frikirke 1877-2002* (Oslo: Norsk Luthersk Forlag, 2002); Synoden, *Den norske Evangelisk Lutherske Frikirke gjennom 75 år*.
11. Bjørg Seland, ”1800- og 1900-tallets religiøse bevegelser. Historiografiske perspektiver på forskning og formidling” i *Historisk Tidsskrift* 2015/3, 419-452.
12. John Rønningen, *De bedrøvede menn: En beretning om Den jarlsbergske frimenighet* (Oslo: Gyldendal, 1972); Grete Vabo, *Åpent og ærlig. Mitt liv som medlem av Menigheten Samfundet, Egersund og Kristiansand* (Oslo: Lunde 2000).
13. Trond H.F. Kasbo, *Gammelpietistiske minoriteter: Tradisjoner, særtrekk og fellespreg* (Oslo: UiO/TF, 1997), lisensiatgradavhandling.
14. Otto Gjerpe, *Fedreavv og barnefostring: Det evangelisk-lutherske kirkesamfunn gjennom 100 år* (Oslo: Luther forlag, 1978); Birger Løvlie, *Vestavind. 1870-årenes debatt om kristenliv og kirkeordning under innflytelse fra Skottland* (Trondheim: Tapir, 2002); Øyvind Norderval og Sigmund Nesset (red.), *Vekkelse og vitenskap: Lars Levi Læstadius 200 år* (Tromsø: Ravnetrykk, 2000).
15. Tallene i avsnittet ”Oversikt” bygger på SSB per 01.01. 2016 når annet ikke er oppgitt.
16. <http://elbk.org/om-elbk/organisation-och-kyrka.aspx>, lest 11.05. 2017.
17. Seth Erlandsson, ”LBK 40 år. Hur började det? Var är vi nu? Vart är vi på väg?”. Foredrag publisert på <https://vimeo.com/100888302>, lest 02.08. 2016. Til forskjell fra Missourisynoden krever Wisconsinssynoden for eksempel full enhet i alle lærespørsmål og har avgrensede stemmerettsregler for kvinner. Utbrytere fra Norsk

- Luthersk Lekmannsmisjon dannet den første menigheten i Den Lutherske Bekjennelseskirke på Karmøy, jf. Samson Lid: *Kristenlivet slik eg møtte det*. Kompendium publisert i 1996 på http://www.nll.no/images/stories/diverse/historikknll_samsonlid_feb2010.pdf, lest 03.08. 2016.
18. Telefonsamtale med Birger Kvilhaugsvik 10.05. 2017.
  19. <https://www.kristkirken.no>, lest 11.05. 2017.
  20. <http://www.doulos.no/>, lest 20.08. 2016.
  21. Telefonsamtale med T.H. With 10.05. 2017.
  22. <http://www.abort.no/>, lest 11.05. 2017.
  23. Telefonsamtale med L. Nessa 10.05 2017.
  24. Telefonsamtale med I. Kristianslund 10.05. 2017.
  25. <http://www.ikrist.com/>, lest 11.05. 2017.
  26. Ludvig Hope, *Kyrkja og Guds folk*. (Björgvin: Lunde, 1923), 145.
  27. Kjøde, "Fra ellipse til sirkel. Om utviklingen i norsk kirkeliv, særlig sett i relasjon til forsamlingsvekst", 86.
  28. Opprinnelig Den norske lutherstiftelse 1868/Det norske lutherske Indremisjonsselskap 1891, Langesundsfjordens Indremisjonsselskap 1865 og Den norske Santalmisjon 1867.
  29. I Kjøde, "Fra ellipse til sirkel. Om utviklingen i norsk kirkeliv, særlig sett i relasjon til forsamlingsvekst", 91.
  30. Tormod Kleiven og Anne Birgitta Langmoen Kveland, "Kirkemedlemskap er ikke avgjørende" i *Vårt Land* 19.04. 2017.
  31. Arnhild Andreassen, "Tro, tillit og tilhørighet" *Vårt Land* 09.03. 2017.
  32. Tall fra "Uro ga nye medlemmer" i *Vårt Land* 10.01. 2017.
  33. <http://www.norgesbibelkirke.no/>, lest 11.05. 2017.
  34. <http://www.frimodigkirke.no/>, lest 11.05. 2017.
  35. <https://kirken.no/nb-NO/om-kirken/bakgrunn/om-kirkestatistikk/medlemsstatistikk/>, lest 03.05. 2017.
  36. De fleste migrantmenighetene tilhører andre konfesjoner, se Anders Aschim, Olav Hovdelien og Helje Kringlebotn Sødal (red.), *Kristne migrantmenigheter i Norden* (Kristiansand: Portal, 2016).
  37. Svein Grødeland og Magnor Erlend Oma, *Dei sterktruande* (Oslo: Dreyer, 1990); <http://www.sokelys.com/?p=14806>; <http://www.dalanefolke.museum.no/leksikon/de-sterktroende>, lest 15.05. 2017.
  38. Kjell Wedø, "Guds Menighet, Vegårshei" i Peder Borgen og Brynjar Haraldsø (red.), *Kristne kirker og trosamfunn* (Trondheim: Tapir, 1993).
  39. <http://nll.no/>, lest 12.05. *En orientering om Norsk Luthersk Misjonssambands forhold til Norsk Luthersk Lekmannsmisjon* (Oslo: Lunde, 1964).
  40. <http://misjonslaget.no/>; <http://misjonslaget.no/aarsberetningen05.htm>, lest 12.05. 2017.
  41. http://imf.no/wp-content/uploads/2014/03/ORDNINGER-BOKM%C3%85L_.pdf, lest 15.05. 2017.
  42. Helje Kringlebotn Sødal (red.), *Det kristne Norge: Innføring i konfesjonskunnskap*. (Kristiansand: Høyskoleforlaget), 10.
  43. Norderval og Nesset, *Vekkelse og vitenskap: Lars Levi Læstadius 200 år*; Eggen, Øyvind 1998: *Troens bekjennere: Kontinuitet og endring i en læstadiansk menighet* (Tromsø: UiT, 1998), hovedoppgave i sosialantropologi.
  44. Grødeland og Oma, *Dei sterktruande*, 18.
  45. Terje Solberg, *Prestene Johan Storm Munch og Paul Peter Wettergreen som veiryddere for Den Evangelisk Lutherske Frikirke* (Oslo: MF, 1981), spesialavhandling i kirkehistorie.
  46. Det åndelige lederskapet oppfattes likevel ikke som en enerett for pastoren, men forvaltes kollektivt av eldsterådet lokalt, jf. forfatningen, særlig §§ 6, 7 og 11.
  47. I reportasjen "Oppstartsbuldoseren" i *Vårt Land* 24.09. 2011.
  48. http://www.norgesbibelkirke.no:/bibelkirke:/Norges_Bibelkirke_-_Trosgrunnlag_Og_Grunnsyn.html, lest 15.05. 2017.
  49. <http://www.nlm.no/nlm/ressurser/dokumenter/instrukser-og-retningslinjer/veiledning-fra-hs-i-dagens-kirkelige-situasjon-nov-2015>, lest 15.05. 2017.
  50. Niels Chr. Geelmuyden, *En prest og en plage: Et portrett av Børre Knudsen* (Oslo: Metope, 1988); Bo Johan Hermansen og Børre Knudsen, *Som en ild går Åndens ord: Festskrift til Børre Knudsen på 70-årsdagen* (Oslo: Luther, 2007).
  51. "Oppstartsbuldoseren", *Vårt Land* 24.09. 2011.
  52. "Redegjørelsen" i *Synoden*, 49; 52; sitat 72.
  53. Helje Kringlebotn Sødal, "Skolens vekst og fall som kirkelig institusjon" i Dørum og Sødal (red.), *Mellom gammelt og nytt*, 59-73.
  54. John Rønningen, *De bedrovede menn*; Gjerpe, *Fedrearv og barnefostring*.
  55. Gjerpe, *Fedrearv og barnefostring*, 49-57.

-
56. Martin Luther, "Til rådsherrerne i alle Tysklands byer om deres pligt til at oprette og opretholde kristelige skoler" i Torben Christensen (red.) *Lutherskrifter i Udvalg* bd. IV (København: G.E.C. Gads Forlag, 1964, opprinnelig 1524), 408-445.
57. Kasbo, *Gammelpietistiske minoriteter*, 113.
58. <http://www.nlm.no>, lest 09.05. 2017.
59. <http://www.messiaskirken.no/trosgrunnlag>, lest 10.01. 2017.
60. *Kirkekommissjonen*, bilag II (upaginert).
61. Kasbo, *Gammelpietistiske minoriteter*, 115.
62. <http://www.luthersk-kirke.no/>, lest 27.06. 2016.
63. www.messiaskirken.no, lest 22.06. 2016.
64. http://www.norgesbibelkirke.no:/bibelkirke:/Norges_Bibelkirke_-_Trosgrunnlag_Og_Grunnsyn.html, lest 15.05. 2017.
65. Gjerpe, *Fedrearv og barnefostring*, 187; mail fra tilsynsman Rolf Ekenes 20.07. 2016.
66. <http://www.kristkirken.no/om-menigheten/forfatning/>, lest 23.06. 2016.
67. En viktig grunn til at stifterne av Messiaskirken i sin tid ikke gikk inn i DELK, var at DELK ikke står i forpliktende kirkefelleskap med tilsvarende kirker, men samarbeider i løsere nettverk, ifølge mail fra T. Masvie 02.09. 2015.
68. Sandø, *Samfundets historie*, 298.
69. <http://www.frikirken.no/frikirken.no/menigheten>, lest 10.01. 2017.
70. Robert Lilleaasen, *Old Paths and New Ways: A Case Study of the Negotiation between Tradition and the Quest for Relevance in Two Worship Practices* (Oslo: MF, 2016), PhD-avhandling.
71. <http://www.normisjon.no/files/normisjon/Documents/Om%20Normisjon/Basisdokumenter/Verdidokument%20for%20Normisjons%20ansatte.pdf>, lest 23.06. 2016.
72. <http://www.budbareren.no/flere-gronne-menigheter-i-frikirken->, lest 23.06. 2016.
73. Masvie i intervjuet "Bær frem barn unnfanget etter incest", *Vårt Land* 18.01. 2014.
74. <http://ImF.no/wp-content/uploads/2014/07/Skilsmisse-og-gjengifte.pdf>, lest 23.06. 2016.
75. Mail fra tilsynsman Rolf Ekenes 20.07. 2016.
76. Vedtektene 13 d og f.
77. Torjer Olsen, "Nakne knær, syndige klær – en analyse av klesdiskurser blant læstadiansk ungdom" *Tidskrift for ungdomsforskning* 7(2) (2007), 45-62.
78. Marit Olsen, *Fra tradisjon til rekonstruksjon? En kvalitativ undersøkelse av endring i menigheten Samfundet*. (Kristiansand: UiA, 2010), masteroppgave; Ulland mfl. "Tradition and Change".
79. Vabo, *Åpent og ærlig*, 127.
80. Egil Aarvik, *Vi gjemmer oss på bedehuset* (Oslo: Land og kirke, 1954).
81. Johannes Lavik, *Spenningen i norsk kirkeliv. Kirkehistoriske konturtegninger* (Oslo: Gyldendal, 1946), 55.
82. Se Geir Wiknes, *Calmeyergatemøtet og dets rolle i kirkestriden* (Oslo: UiO/TF, 2015), fordypningsoppgave i teologi.
83. <https://www.folkehogskole.no/>, lest 28.06. 2016.
84. Hope, *Kyrkja og Guds folk*, 25; 145.
85. Olsen *Fra tradisjon til rekonstruksjon?*, 94.
86. Rønningen, *De bedrovede menn*, 174.
87. Olsen, *Fra tradisjon til rekonstruksjon?*, 56; mail fra forstander Sigmund Aamodt 30.08. 2016.
88. Henrik Hjarvard og Reintoft Christensen, *Mediatization of Religion. Nordic Perspectives* (Göteborg: Nordicom, 2012).
89. Birger Løvlie, "Frikyrkja og det moderne gjennombrøtet" i *Midt i livet: Den Evangelisk Lutherske Frikirke 1877- 2002*, 267-284.
90. *Kirkekommissionen av 1908 IV: Indstilling angaaende den norske kirkes organisation* (Kristiania: Steenske Bogtrykkeri), upaginert, bilag II.
91. www.abort.no; <http://valgmenighet.no/>, lest 12.05. 2017.
92. <http://valgmenighet.no/>, lest 16.05.2017.